

Література

1. *Гришунин А. Л.* Редакция // КЛЗ. — Т. 6. — С. 233.
2. *Записки* Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1900. — Т. 32. — № 1. — С. 5–7.
3. *Івакін Ю. О.* Поезія Шевченка періоду заслання. — К., 1984. — С. 141.
4. *Лихачев Д. С.* Текстология. На материале русской литературы X–XII веков. — Ленинград, 1983. — С. 141.
5. *Основы* текстологии. — М., 1962, — С. 360.
6. *Прохоров Е. Й.* Текстология: Принципы издания классической литературы. — М., 1966. — С. 135–136.
7. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів: У 6 т. — К., 1964. — Т. 5.

Олена Ткачук

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ РЕФЛЕКСІЇ ШЕВЧЕНКА

(на матеріалі "Щоденника")

У статті досліджено особистісно-екзистенційний рівень філософських розмислів Шевченка у його "Щоденнику" й епістолярії; розглядаються екзистенційні рефлексії з приводу самотності, туги, страждання, бунту, надії.

Ключові слова: біографія, світогляд, психологія творчості, філософія, рефлексія, екзистенція, рецепція.

The given article deals with the investigation of the personal existential level of Shevchenko's philosophical reflections in his "Diary" and letters. The existential reflections connected with solitude, anguish, suffering, rebellion and hope are being viewed in this work.

Keywords: biography, world-outlook, creation psychology, philosophy, reflection, existence, reception.

У сучасній українській дослідницькій літературі намітилась тенденція прочитання лірики Шевченка на екзистенційних засадах. І це цілком правомірно: особистість Кобзаря з його екзистенційним світобаченням (яке взагалі властиве українській ментальності) й твори з відповідною світоглядною налаштованістю спрямовують до екзистенційного трактування.

Скажемо більше — було б абсурдним не сподіватися виявити у творчості Шевченка екзистенційні мотиви: конкретні обставини самотнього буття (параметри його окреслює О. Забужко у праці "Шевченків міф України": "від чужинства й сирітства, тобто самоти соціальної та родової до еротично-сексуальної і нарешті екстремального прояву самотництва — тюремної ізоляції") [1, 90] спонукали Шевченка до осмислення свого трагічного існування, самотності, відчаю, надії.

Як у ліриці, так і в епістолярній спадщині, "Щоденнику", можна спостерегти, як внаслідок самотності й відчуття покинутості Шевченком здійснюється активний самоаналіз, самотворення, осягнення своїх здатностей, прагнень, сутності свого буття.

Має рацію Т. С. Мейзерська, коли стверджує, що "творчість Шевченка можна найглибше зрозуміти лише в термінах екзистенційних, в термінах співвідношення поета з самим собою" [7, 34]. Подібну думку висловлює і перевіряє конкретним текстуальним аналізом С. Нахлік у монографії "Доля. LOS. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики": "Назагал же, багатогранного Шевченка аж ніяк не звести ні до іпостасі старозаповітного пророка..., ані до іпостасі християнського апостола..., ані іпостасі шамана..., бо Шевченко досить виразно виступав і суто екзистенційним поетом, заклопотаним проблемами власного буття не тільки як невластивого соціального існування, а й як трагічної екзистенції, знівеченого особистого життя, нереалізованості себе як особистості (засланча і позасланча лірика, з наскрізними у ній болючими мотивами-жаданнями "любови", "сердечного раю", "хатиночки в гаю"), і загалом провісником екзистенціалізму (відчуття абсурду людського буття, приреченого на неминуче зіткнення з ірраціональним злом) [8, 524].

Згідно зі сформованою позицією у так званому "світоглядному шевченкознавстві" (ми навели тут погляди О. Забужко, Т. Мейзерської, С. Нахліка... список можна було б продовжити) екзистенційний досвід Шевченка складає серцевину його поетичної спадщини; життя і творчість Кобзаря поєднані найінтимнішим зв'язком, вони взаємозалежні один від одного. Зрештою, про самозображення Шевченка в ліриці, символічну автобіографію, вербалізацію особистісних свідомих і несвідомих комплексів і прагнень досить багато вже написано.

Дещо обійденими увагою залишаються листи Шевченка та його "Щоденник", тим часом вони є цінним джерелом пізнання письмен-

ницької особистості, тим єдиним, що допомагає хоча б злегка наблизити нас до розгадки невлвовимого процесу творчості. Адже з багатьох таємниць світу найглибшою і сокровенною залишається таємниця творчості. "Таємниця творчого, — зазначав Юнг, — є трансцендентною проблемою, яку психологія не може вирішити, а тільки описати. Рівно ж і творча людина є загадкою, розв'язок якої хоч і шукатимуть найрізнішими способами, але щоразу даремно..." [13, 103].

І все ж такі інколи завдяки листам і щоденниковим записам — "свідченням життя духовного" * (Г. Марсель) ми можемо проникнути у святилище Шевченкового духу, збагнути його "вершини" і "низини", творчі поривання, поступ, з'ясувати його космічне і людське покликання, екзистенційні рефлексії (з приводу радощів, захоплень, боротьби зі слабкостями, відчаєм, стражданням). Є лише одна умова — щоби ввійти у таємниче царство листів і спогадів Шевченка, треба мати внутрішній інтерес, чисте серце, почуття любові й поваги до людини, життєві риси котрої в них відкарбовані.

Адже, як зазначав С. Цвейг, видатний художник-психолог, автор біографічних нарисів про Стендаля, Толстого, Гельдерліна, Бальзака, "вражаюче подвійним є наше внутрішнє ставлення до великих геніїв людства. З одного боку, ми не сумніваємось, що вони були величніші, божественніші нас, звичайних, маленьких людей; ми усвідомлюємо, що вони вище нас, і це навіть нам почуття найглибшої поваги до них. А з другого боку, ми відчуваємо також і почуття таємного задоволення від усвідомлення того, що ці божественні, геніальні творці були такими ж земними істотами, як ми, що вони, хто вище нас духом, жили серед нас, простих смертних, мешкали в будинках, спали в ліжках, носили сукні, писали листи; і ця їх повсякденність приносить нам скромну радість, коли ми благоговійно зберігаємо все, що нагадує про їх земне буття" [10, 417].

Листи Шевченка, його "Щоденник" воістину безсмертно цінні, тому що розкривають істинне обличчя творця і мислителя, його стиль життя, "внутрішню" філософію, відбивають імпульси філософської творчості.

* "Свідок — це не тільки той (і, власне, зовсім не той), хто спостерігає або констатує, це той, хто дає свідчення, а такі свідчення — то не просто відлуння, то участь і підтвердження; свідчити — це сприяти розвитку, або прирештю того, про що свідчать" [5, 235].

У цій статті, ми, будучи не зовсім прихильними до концепцій Барта — "Смерть автора", Фуко — "Що таке автор", які нині культивуються і в нашій літературознавстві, прагнемо побачити в Шевченкові — авторі "Щоденника" — людину, людину, яка пише й, кажучи словами Сартра ("Моя перемога є чисто вербальною..."), "прагне окреслити себе: ким є? куди дійшов? що далі?" [9, 328], а відтак трактувати автора не як "що", а — "хто". Маємо на меті розглянути філософські рефлексії Шевченка, зробити акцент на екзистенціальності Шевченкової думки, поскільки письменник і в своїй "прозаической хронике" переймався проблемами власної екзистенції, внутрішнього існування.

Спершу коротко нагадаємо основні визначення, функції, різновиди рефлексій. Рефлексія — термін, що в перекладі з латинської мови означає "повернення назад", "з метою заглиблення у те, що відбулося, а на основі того — пізнання найпотаємніших глибин буття через активність людини. У рефлексії здійснюється поворот духу до "я" (як до центру дії) та його мікрокосму, стає можливим усвідомити себе, здійснити самопізнання" [2, 73]. Отже, рефлексія, як вона виступає в історії філософії і психології, — це певна акція, спрямована на усвідомлення власних дій людини, розкриття їх канонів. Рефлексія існує стільки ж часу, скільки людина ставить перед собою світоглядні питання (можливо, тому так багато існує визначень і теорій рефлекторних основ). "Оскільки людину найбільше цікавить діяльність її душі, то самопізнання дійсно виступає результатом або однією з форм рефлексивної активності" [2, 73].

У психології побуває ще термін "рефлектуюча здатність" — "здатність відображення себе в іншому та іншого в собі, тобто взаємообернена здатність рефлектування" [2, 621]. За своїм змістом рефлектуюча здатність має два рівні: 1) вузьковибірковий, застиглий в одному напрямі; 2) полівекторної спрямованості, універсальний. Згідно психології, багатство самосвідомості та самопізнання залежить від рівня рефлектуючої здатності. Рефлексії можуть бути зорієнтованими на естетичний, моральний, пізнавальний предмет, тому, на нашу думку, ймовірно говорити про пізнавальні, моральні, естетичні рефлексії чи рефлексивні установки.

Нас цікавлять екзистенційні рефлексії, тобто рефлексії, пов'язані з самопізнанням, індивідуальним самовираженням Шевченка, саме особистісно-екзистенційний рівень філософських розмислів Кобзаря.

Екзистенційний курс мислення Шевченка в повній мірі виражений в листі до В. Репніної (X 1843 р. — спеціально вказуємо дату, аби позначити послідовні етапи авторефлексії):

"...Я, как мастер, выученный не горем, а чем-то страшнее, рассказываю себя людям...

Я страдал, открывался, как братьям, людям, и молил униженно одной, хотя холодной, слезы за море слез кровавых — и никто не кинул ни одной целебной росинки в запекшиеся уста. Я застонал, как в кольцах удава, — он очень хорошо стонет, сказали они — И свет погас в душе разбитой" [11, 985].

Цей лист засвідчує здатність суб'єкта висловлювання до самовизначення, самоствердження у площині "я — інший". Звертає на себе увагу фраза "выученный не горем, а чем-то страшнее, рассказываю себя людям". Йдеться, очевидно, про відчуття винятковості, усвідомлення того, що саме йому накинуто провидіння висповідати себе людям. Якась метафізична сила примушує його виражати внутрішнє, інтимне, особистісно-екзистенційне. Це як фатум, вирок долі, прийнявши його як неминучість, автор приречений на страждання: його рефлексії, одкровення не завжди зрозумілі й адекватно оцінені оточенням. Цікаво, що думка про складні взаємини "Я і інші" подається в листі вишукано-образно. Може здатися, що Шевченко ставить за мету справити враження на В. Репніну, утвердити себе в її очах як романтичного героя-страдника. Відчасти це так, але позувати перед прекрасною дамою — це, власне, позувати перед собою. "Позувати перед публікою", — так звичайно говорять, — але публіка, — це той-таки "я" [6, 23]. Висловлюючись більш конкретно, можна сказати: інша особа, В. Репніна — це ніби тимчасовий медіум, через який авторові листа вдається сформулювати певний образ, визначити в собі риси байронічного героя. Як творча особистість Шевченко відшукував різні форми й способи самовиявлення, винаходив собі певні ігрові маски. Тут, в цьому листі, він вибрав маску інтимного виразу, сповідально-ліричного "я". Здається, ця маска найбільш відповідала його екзистенційному самопочуттю, вразливій вдачі, сприяла вираженню його глибинного, страждального "я". За словами Є. Нахліка, "вдягаючи якусь літературну чи ідеологічну маску, письменник потім може, захопившись або змирившись, злитися з нею, реально ставши тим персонажем, якого зобразив, чи тим діячем, яким прикидався, або відкинути її" [8, 266].

У листі до В. Рєпніної 1847 року Шевченко, духовно ідентифікуючи себе зі "страждальцем", відкидає вже всі профілі і маски, сентиментальну форму сказання й зовсім щиро, сказати б, натурально, описує свій портрет:

"Вообразите себе самого неуклюжего гарнизонного солдата, растрепанного, небритого, с чудовищными усами, и это буду я. Смешно, а слезы катятся. Что делать, так угодно богу. Видно, я мало терпел в моей жизни. И правда, что прежние мои страдания, в сравнении с настоящими, были детские слезы: горько, невыносимо горько! И при всем этом горе мне строжайше запрещено рисовать что бы то ни было и писать..." [11, 293].

Як бачимо, це вже одкровення людини, яка, маючи досвід страждання, знаходить в нім сліди божественної присутності — "богу угодно". Бог посилає випробування й страждання для вдосконалення й загартування душі — таке найпереконливіше втішання черпає зі свого печального досвіду Шевченко.

Але випробування, як зазначає Г. Марсель, є випробуванням, тому що воно діє на мене, тому що воно атакує моє буття [14, 50], ув'язнює думку і душу, звідси майже в кожному записі "Щоденника" сумовита констатація: "Тоска та же самая" [11, 122]. Смуток, меланхолія (за Шопенгауером — вірні супутники даровитих людей) — складова частина психіки Шевченка — засланця "політичного злочинця". Цей настрій зафіксовано в щоденниковому записі від 9 липня 1857: "Грустно, невыразимо грустно. В продолжении ночи я не мог заснуть; меня грызла и гоняла, как на корде, вокруг огорода самая свирепая тоска" [11, 122]. 10 липня того ж року: "Тоска та же самая... я недвижимо пролежал весь день в беседке и слушал однотонную тихую мелодию, производимую мелкими и частыми каплями дождя о деревянную крышу беседки" [11, 123].

Часто жалівся на меланхолію і нудьгу Шевченко і в листах, як от — до Бодяньського (1850): "Нудьга така, що вона мене незабаром вжене в домовину" [11, 384]. Нудьга сковувала руки, не давала змоги працювати; у листі до С.Артемовського (1856) Шевченко пише: "Десятый год не пишу, не рисую, не читаю навіть нічого; а якби ти побачив, між яким людом верчусь я оці десять літ" [11, 355]. Як подолати гнітючі настрої і нудьгу, куди втекти від вбогого й затісного світу? Можна, незважаючи на заборону, взяти олівець і записати як декорації до сумної десятилітньої драми портрет поручика Новопетрівського форту... На безделье и это рукоделье" [11, 88].

Можна ще зайнятися скульптурою (цього йому не замовляли), виліплювати з глини постаті місцевих жителів-киргизів, відтворювати екзотику їх побутового життя.

Шевченко міг би заповнити порожнечу казарменого життя читанням, але з книгами була скрута (Шевченко часто в листах скаржитися на відсутність книг).

А ще можна потайки писати...

Творити книгу свого невільничого буття "Щоденник", творячи мрії і в мріях заповнювати своє загублене життя фантастичними можливостями — їздити в Україну, подорожувати, переживати численні пригоди й зустрічі. Треба писати, щоби втекти від цього низького, скорботного існування, писати, тому що є бажання, "охота страшная" [11, 86] і відчуття обов'язку: "как инструмент виртуозу, как кисть живописцу, так литератору необходимо ежедневное упражнение пера" [11, 88].

З такими почуттями приступає Шевченко до написання "Щоденника" і вже через місяць зізнається: "В первые дни не нравилось мне это занятие, как не нравится всякое занятие, пока мы его себе не усвоим, не смешаем его с нашим насущным хлебом. Сначала я принимался за свой журнал как за ружейные приемы. А теперь... журнал для меня сделался необходимым, как хлеб с маслом для чаю" [11, 127].

Писання "Щоденника" стало, отже, втілюю, прийнятною необхідністю, майже гедоністичною насолодою. Автор "Дневника" навіть завбачає (відповідний улюбленому заняттю) персональний ритм, стиль життя: "по утрам нагревать свой чайник и число за числом стройно, как солдатская шеренга, вести свой журнал..." [11, 141].

Спробуємо з'ясувати причини задоволення Шевченка, людини, яка пише "прозаическую хронику" "Журнал". У багатьох щоденникових записах тріумфує вдовolenня обраною справою.

У ситуації позбавлення права писати, а відтак відсутності умов, робочої обстановки, комунікації з собі подібними, Шевченко у світлі здійсненого порушення отримав задоволення вже від того, що сказав "ні" владі, вчинив, кажучи словами Камю, як "людина бунтівна". За словами Г. Марселя, "бунт — це означає, що чаша переповнилась. Оскільки бунт має характер необумовленості, він глобально ставить під запитання чи, радше абсолютно відкидає авторитет іншого, який тут трактується вже не як суперник, а як тиран" [3, 290]. Заперечення авторитету іншого — симптоматичне для

Шевченка (згадаймо хоча би випадки проти Лібелъта, Корнеліуса, Бруні...). Свого часу В. Петров у праці "Естетична доктрина Шевченка" відмічав творчу свободу Шевченка-поета, ігнорування академічного авторитету, літературних доктрин. Очевидно, можна говорити про екзистенційну оригінальність чи вкоріненість бунту, екзистенційну неможливість йти за приписом, брати до уваги те, що суперечить своєму "я".

Прометейський міф, яким починається поема "Кавказ", набуває тут усієї повноти значення. Прометей повстав проти Зевса:

Споконвіку Прометея
Там орел карає
Що день божий
Довбе ребра й серце розбиває,
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові.
Воно знову оживає
І сміється знову [12, 24].

Щось від того прометейського бунту і сміху сердечного є і в Шевченкові, він також попри всі приниження й тортури не скорюється, зберігає непотрамованою свідомість.

У щоденниковому записі від 20 червня читаємо: "Все это несправимое горе, все годы унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего всемогущего создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ" [11, 36].

Це свідчення людини бунтівної душі, людини, яка вдоволена тим, що зберегла свою внутрішню гідність, свободу, цілісність. Це водночас свідчення людини, яка знайшла засіб консолідуватися внутрішньо, довести самій собі реальність свого існування і у спосіб писання впевнено стати на шлях самоосягнення. Говорячи мовою філософів, насолода, що її отримує автор "Дневника", обумовлюється

подоланням екзистенційного вакууму, духовним пробудженням, що здійснюється у процесі письма. Само собою зрозуміло, усвідомлення свого духовного росту, самореалізації в акті творення супроводжується відчуттям вдовolenня.

Як стверджує Г. Марсель, навряд чи творча особа може заявити про себе "я є". Її девізом буде не *sum*, а *sursum* (не "я є; а — нагору") [6, 32]. У вищих аспектах — це осягнення сутності Буття, бажання переступити через дійсність (яка аж ніяк не задовольняє), пізнати надосібну реальність, яка управляє всіма земними справами, ініціативами й помислами. Словом, людина знає, що існує, але тепер існує у філософському осмисленні. У наведеному щоденниковому записі привертає увагу оте "некоторые вещи просветлели, округлились".

На нашу думку, "речі" прояснились не лише тому, що їх розглянуто в найповніше пережитому досвіді, який оцінено з відстані, а й тому, що вони були записані, стали на папері більш наочними, образними, вивершеними.

Психологи зазначають, що на письмі наші почуття трансформуються. "Невідомий матеріал спливає, він усвідомлюється. Сам акт виявлення і всебічного розглядання того чи іншого стереотипу змінює його. Руйнівні тенденції змінюються продуктивними. Гнів може перетворитися на ствердження свого права бути собою, надмірне почуття перетвориться на любов, упертість — у наполегливість [2, 502]. У підручнику "Історія психології ХХ в." наводиться цикл спеціальних вправ, застосування яких дає змогу забезпечити актуалізацію нових можливостей, здібностей.

Писання "Щоденника", очевидно, мало для Шевченка подібну лікувальну функцію, це також спосіб самоспостереження і самовираження, духовного пробудження.

Якщо раніше самотність усвідомлювалась ним як зло (це можна спостерегти у його листах), то тепер він її ніби реабілітує, сприймає як благо. В щоденниковому записі від 17 червня 1857 року Шевченко, наприклад, занотує: "Милое уединение! Ничего не может быть в жизни слаще, очаровательнее уединения, особенно перед лицом улыбающейся, цветущей красавицы Природы. Под ее сладким, волшебным обаянием человек невольно погружается сам в себя и видит Бога на земле, как говорит поэт. Я и прежде не любил шумной деятельности, или, лучше сказать, шумного безделья. Но

после десятилетней казарменной жизни уединение мне кажется настоящим раем" [11, 9].

Цей запис — промовистий доказ Шевченкової "дружби" з самотністю, причому доволі щирої й тривалої ("я и прежде не любил шумной деятельности"). Читаючи й інші нотатки "Журналу", ми часто бачимо Шевченка в самоті, на городі, у чудесному царстві природи. Очевидно, тут його відчужена від світу солдатчини душа знаходила спокій, гармонію і згоду з Богом. Висловлюючись образно, у самоті (і то ще змалку) він "мешкав поетично" — тобто перебуваючи у присутності Богів та близькості до сутності речей. І це своє буття, буття поета, наближеного до бога, він "влочує" й озвучує цитатою з лермонтовського вірша "Когда волнуется желтеющая нива", яка так суголосна його відчуттю, розкриває глибини духовного життя поета. Але відчуття Бога у своєму серці вимагає духовної концентрації, турбот про себе — реалізації самості, утвердження божественної унікальності. Автор усвідомлює це, та, як ми спостерігаємо надалі в тексті, співвідносить творчу активність і з проблемою свободи. В ситуації чекання свободи і дороги розвивалась у нього водночас і свідомість певного творчого застою — "ни малейшей охоты к труду". Іронічний скепсис, зізнання про довготривале лежання під вербою — це своєрідна самооцінка, оскарження себе самого. Надалі як пом'якшення самокартання, виправдання звучить згадка про єдину відряду — "Записки о Южной Руси": "Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебнo живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я как будто с живыми беседую с ее слышными лирниками и кобзарями" [11, 10].

Цікаве місце у "Журналі" Шевченка (від 26 червня) [11, 19], де автор веде полеміку з Гете з приводу значення надії (цей момент зазначає у своїй праці С. Балей). Знову в його уяві постають зустрічі з "милими серцю" людьми, академія мистецтв, петербурзька опера. З'являється надія... Але відразу підноситься внутрішній голос і дорікає, що "надією живуть нікчемні душі". Поет перед совістю своєю із-за гріха — мрії — надії намагається виправдатись і проголошує цілий трактат про роль надії, вговорюючи себе, що і матеріалісти надіються, що він би став атеїстом, не маючи надії. Полеміка з Гете (твердженням — "надеждой живут ничтожные умы") — це по суті змагання Шевченка з самим з собою, конфлікт розуму і почуття, мрійливості, ідеальності й відчуття дійсності, земного призначення. І водночас це боротьба в душі кожної людини (не лише

Шевченка), одвічна драма людських почуттів — прагнення до зірки — надії, ідеалу й неможливості його досягти. Це також драма самопізнання. Вона виявляється в тому, що, навіть пізнавши в своєму серці іскру Божества, покликання, свій ідеал, мрію, певну грань внутрішнього "я", не кожен і не завжди може піднятися над земним світом і його суєтністю, буденними справами й законами у небеса внутрішньої свободи, незалежності духу, віри й внутрішньої дисципліни.

Отже, в екзистенційну площину роздумів Шевченка-автора "Щоденника", як ми це спостерігали у нашій статті, входять проблеми самотності, страждання, бунту (як одвічної волі не піддаватися владі, авторитетам, шкідливим пристрастям), надії, яка, як і розпач, може бути словом.

Проблема творення на письмі людини традиційна для екзистенційної літератури, Шевченко (геній — бо завжди прозірливий) передбачив її, відчув, що й засвідчує його "Щоденник" .

Література

1. *Забужко О.* Шевченків міф України. — К., 1997.
2. *Історія психології XX ст.* — К., 1998.
3. *Марсель Г.* Людина бунтівна // *Homoviator.* — К., 1999.
4. *Марсель Г.* Нарис феноменології і метафізики надії // *Homoviator.* — К., 1999.
5. *Марсель Г.* Рільке — людина, яка уособлювала буття духу. — К., 1990.
6. *Марсель Г.* "Я" і "інший" // *Homoviator.* — К., 1999.
7. *Мейзерська Т.* Слово Шевченка: Міф, метафора, історія. — Одеса, 1997.
8. *Нахлік Є.* Доля. Los. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. — Львів, 2003.
9. *Сартр Ж.* Моя перемога є чисто вербальною... // *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* — Львів, 1996.
10. *Цвейг С.* Смысл і краса рукописів // *Зібрання творів: У 4-х т.* — Москва, 1983. — Т 2.
11. *Шевченко Т.* Дневник. Зібрання творів: У 10-ти т. — К., 1951. — Т 5.
12. *Шевченко Т.* Кобзар. — К.: Дніпро, 1972.
13. *Юнг К.* Психологія та поезія // *Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* — Львів, 1996.